Mənəvi - əxlaqi dəyərlərimizdə müasirliyin qarşılıqlı əlaqəsi

Adət və ənənələr maddi və mənəvi tərəqqinin nəticəsi kimi milli təkamülün göstəricilərindən biri olmuşdur. Təkamülün tarixi mərhələlərlə baş verməsi ayrı-ayrı ictimai formasiyalara məxsus olan adət və ənənələri, mərasim və bayramları da bir-birindən fərqləndirmişdir. Hər bir sosial quruluşun öz adət və ənənələri olmuşdur. Lakin adət və ənənələrdə mühafizəkarlıq da xüsusi yer tutmuşdur. Xüsusilə, dini mənsubiyyətlərlə bağlı olan adət və ənənələrdə modernləşmə olsa da, köhnəliyin əlamətləri mühafizə olunub, saxlanılmışdır. Adət və ənənələrdə mövcud olan mühafizəkarlıq hər bir xalqın keçmiş mədəni irsinin qoruyucusuna çevrilmiş, onların yaddaşlardan silinməsinin qismən də olsa, qarşısını ala bilmişdir.

Milli adət və ənənələrin öyrənilməsi, onların mənəvi dəyərlər sistemindəki rolunun tədqiqi həmişə aktual olmuşdur. Çünki milli adət və ənənələr tarixin bütün mərhələlərində ictimai, mədəni tərəqqinin əsas göstəricisi kimi nəzərə çarpmışdır. Cəmiyyət inkişaf etdikcə adət və ənənələr də ayrı-ayrı quruluşların ictimai-siyasi xüsusiyyətlərinə bu və ya digər formada inteqrasiya etmişdir. Buna görə də, hər bir ictimai-siyasi quruluş həm bütövlükdə adət və ənənələrə, həm də onun mənəvi-bədii dəyərlərinə öz möhürünü vurmuşdur. Cəmiyyət dəyişdikcə, adət və ənənələr də təkmilləşmiş, millətin, xalqın yaradıcılıq nümunələrini özündə yaşatmış, nəsildən-nəslə ötürülmüşdür. Yeni yaranan hər bir mənəvi dəyər isə tarixi ənənələrimizin varisi kimi təşəkkül tapmışdır. Bu səbəbdən də bütün dövrlərin adət və ənənələrində baş verən yeniliklərin, istiqamətlərin öyrənilməsinə, əldə olunan tarixi təcrübənin müasir kulturologiya və sənətşünaslıq elmlərinə tətbiq edilməsinə böyük ehtiyac vardır.

Bildiyimiz kimi, uzun illər ərzində öz müstəqilliyini itirmiş Azərbaycan xalqının bir çox milli-mənəvi dəyərləri deformasiyaya uğramış, tarixin yalnız şifahi yaddaşına çevrilmişlər. Keçmiş sovet dövlətinin kommunist ideoloji mühiti isə dini-milli adət və ənənələrimizin öyrənilməsinə və təbliğinə qadağalar qoymuşdur. Yeni adət və ənənələr adı altında əsasən sosialist həyat tərzinin mahiyyətini və məzmununu ifadə edən ideoloji, siyasi xarakterli mənəvi amillər diqqət mərkəzinə çıxarılmışdı. Sözsüz ki, xalqımıza, onun milli xüsusiyyətlərinə və iradəsinə uyğun olmayan cəhətlər hakim zümrə tərəfindən bədii yaradıcılıq sahəsinə diqtə edilmişdi. Xüsusilə, sovet məkanında mədəniyyət və incəsənət kommunist əxlaqı prinsiplərinin emosional vasitələrinə çevrilmişdi. Mədəni inkişafın sosialist realizmi metoduna, üsluçuna uyğunlaşdırılmasına üstünlük verilmişdi. Ancaq bu dövrdə də Azərbaycan sənətkarları tarixi varislik prinsipindən imtina etməmiş, milli-ənənəvi keyfiyyətləri müasirləşdirməyi, onları mənəvi meyara çevirməyi bacarmışlar. Yəni, mədəniyyət və incəsənət ənənəvi olaraq milli bədii-estetik mahiyyətini itirməmiş, keçmiş irsimizin tarixi təcrübəsindən bəhrələnə bilmişdir. Təbii ki, bu bəhrələnmə əsasən empirik anlayışlarda daha çox nəzərə çarpmış, rasional təfəkkürdə isə dini-milli olana qarşı cəmiyyətin siyasi, ideoloji çaxışlarına uyğun olaraq yanaşılmışdır. Xüsusilə, kulturologiya və sənətşünaslıq sahəsində tarixi-ənənəvi təcrübənin nəzəri problemlərinin öyrənilmə metodları sosialist realizmi metodları və yanaşma tərzi ilə məhdudlaşdırılmışdı. Bu da mədəni-mənəvi təkamülün tədqiqinin ideoloji baxışlara uyğunlaşdırılmasına zəmin yaratmışdır. Halbuki, hələ vaxtilə G.V.Plexanov incəsənətin estetikası və metodologiyasını şərh edərkən estetik zövqün və estetik qiymətləndirmənin tarixiliyini xüsusi olaraq qeyd etmişdir.

Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti hələ qədim daş dövründən başlayaraq bəşər tarixinin bütün ictimai, siyasi, bədii-estetik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Pedaqoq-kulturoloq alim Ələkbər Məmmədovun təbirincə desək, "Milli adət və ənənələr, mərasimlər xalqımızın milli sərvətidir. Onları öyrənmək, öz əməli fəaliyyətlərində ləyaqətlə yaşatmaq hər bir tədris-tərbiyə müəssisəsinin, hər bir azərbaycanlının müqəddəs borcudur".

Məhz elmə, mədəniyyətə qarşı ideoloji yanaşma elmi təhlildə qeyri-obyektiv münasibətlər doğurmuş, adət və ənənələrin bədii-estetik əhəmiyyətinin, milli-tarixi, təcrübi mahiyyətinin öyrənilməsini məhdudlaşdırmışdır.

Adət və ənənələrimizdə milli-bədii cəhətlərin dini etiqad hissi ilə bağlılığı, eyni zamanda bəşəri mənəvi mahiyyət daşıyan incəsənət nümunələrinin milli-estetik zövqün formalaşmasına təsiri tədqiqatın əsas mövzu obyekti kimi nəzərdə tutulmuşdur.

İndiki dövrdə Azərbaycanın milli adət və ənənələrinin bədii-estetik mahiyyətinin öyrənilməsinə, kulturologiyanın müasir tələblərinə uyğun olaraq milli mentalitetlə bədii-emosional xüsusiyyətlərin vəhdətinin tədqiqinə böyük ehtiyac vardır.

Azərbaycanın mədəniyyət və incəsənəti qədim tarixi köklərə malik olduğundan bəşəri təkamülün bütün mərhələlərində ənənəvi milli yaradıcılıq prinsipləri qorunub saxlanılmış, sənətin müasir mərhələsində də varislik amili öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Lakin incəsənətin adət və ənənələrlə qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsinə, müəyyən oçyektiv səbəblərə görə, az diqqət yetirilmişdir. Azərbaycanda bədii-emosional yaradıcılığın milli-ənənəvi cəhətlərinin mahiyyəti rus mədəniyyətşünaslığı və sənətşünaslığı fonunda kiçildilmiş, "beynəlmiləlçi" mədəniyyətin təbliği və inkişaf etdirilməsi adı altında ayrı-ayrı xalqların milli-etnik, dini-rasional xüsusiyyətlərinin tədqiqinə az diqqət yetirilmişdir. Rus alimlərindən D.M.Uqrinoviç, V.A.Zots, A.S.Vıqodski, P.S.Quryeviç, M.S.Kaqan, İ.N.Krotova, A.A.Leontyev, Y.İ.Smirnova və başqaları marksizm-leninizm metodologiyasına uyğun olaraq mədəniyyətin və incəsənətin elmi mahiyyətini və tarixi köklərini tədqiq edərkən mövcud quruluşun ideoloji tələblərindən kənara çıxa bilməmişlər. Eyni zamanda onların kulturologiya sahəsində apardıqları tədqiqatlar da rus adət və ənənələri, sosialist realizmi məkanı daxilində öz həllini tapmışdır.

Keçmiş SSRİ-nin tərkiçində olan bütün respuçlikaların mədəniyyət və incəsənət təmayüllü təhsil ocaqlarında rus xalqının milli xüsusiyyətlərini əks etdirən dərsliklərdən istifadə olunmuş, əslində rus mədəniyyəti, incəsənəti, adət və ənənələri təçliğ edilmişdir. Yerlərdə milli kültürlərin öyrənilməsinə isə ateizm mövqeyindən yanaşılmış, qismən dini mahiyyət kəsç edən adət və ənənələrin estetik dəyəri, bədii-mədəni xüsusiyyətləri də diqqətdən yayındırılmışdır.

Klassik mədəniyyət və incəsənətimizlə müasirliyin qarşılıqlı vəhdətinin zəruriliyinin, eyni zamanda milliliklə bəşəriliyin əlaqəsinin təkamülə təsirinin əhəmiyyətinin tədqiqi həmişə akual olmuş və indi də aktualdır.

Aparılan araşdırmalar nəticəsində mədəniyyət və incəsənətin irsi xarakteri üzə çıxır. Azərbaycan sənətkarlarının, yaşayıb-yaratdıqları tarixi mərhələlərdən asılı olmayaraq, ruhən bir-birlərinə oxşarlıqları aşkar edilir. Bu cəhətlər Əcəmi Əbubəkir oğlu Naxçıvaninin memarlıq sənətində də, Sultan Məhəmmədin miniatürlərində də diqqətdən yayınmır. Onların yaratdıqları mənəvi-irsi xüsusiyyətlər müasir sənətkarların əsərlərində də bu və ya digər formalarda özünü birüzə verir. Eyni zamanda milli poetik düşüncə məkanında baş verən təkamül də milli-irsi xüsusiyyətlərə istinadən davam edir, müasirləşir. Şairlərimiz, aşıqlarımız, başqa lirik söz ustalarımız mənəvi irsi tarixi köklər üzərində yaşadır və milli-mənəvi yaradıcılığın ənənəvi üslublarından, formalarından bir məktəb kimi istifadə edirlər. Məhz mövcud olan bu xüsusiyyətlərin öyrənilməsi isə bu günümüz üçün aktualdır.

Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, insanın fizioloji varlığında olduğu kimi onun yaratdığı və yaşadığı mənəvi aləmin özündə də kökə bağlılıq, ənənəyə sadiqlik xüsusi yer tutur. Bəşəriyyət nə qədər təkamül etsə də, mənəvi köklərdən tam şəkildə ayrılmaq mümkün deyildir. Mənəviyyatda baş verən modernləşmə isə forma və məzmunu zənginləşdirən, bədii təfəkkürü müasir quruluşa, davranış normalarına uyğunlaşdıran əsas amillərdən biri kimi qiymətləndirilməlidir. Yəni modernləşmə ənənəvi olanı heç zaman kökündən silib ata bilmir, əksinə nə qədər inkişaf və yeniləşmə baş versə də, köklə bağlı əlamətlər mənəviyyatın bütün tərəflərində istər-istəməz özünü biruzə verir. Elə buna görə də peşəkar incəsənətin bütün növlərində xalq yaradıcılığının əlamətlərini görmək mümkündür.

Bir həqiqəti bilmək lazımdır ki, lap qədim zamanlardan insanların adət, ənənə, mərasim incəsənəti yaranmışdır. Şamanların mərasimlər zamanı öz bədənlərini müxtəlif rənglərlə bəzəməsini, xüsusi mərasim rəqslərini və mahnılarını ifa etmələrini buna misal göstərmək olar. Hətta dəfn mərasimlərində də özünəməxsus incəsənət xüsusiyyətləri yaranmış və bu xüsusiyyətlər indi də

davam etməkdədir. Qobustan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı neolit dövrünün qəbirləri üzərində müxtəlif canlıların şəkilləri çəkilmiş və eyni zamanda dini yazılı daşlar aşkar edilmişdir. Buradakı Böyükdaş dağı ətəyindəki qəbirlərin birinin baş daşı insan heykəli formasına bənzəyir. Qədim insanlar dəfn olunmanın xarakterik cəhətlərini bu heykəldə əks etdirməyə cəhd etmişlər. Təxminən iki metr hündürlüyü olan bu qaya parçası xüsusi daş alətlərlə yonulmuş, baş və enli çiyin dəfn olunanın məhz qəbilənin nüfuzlu və fiziki gücə malik olan üzvü olduğunu büruzə verir.

Qobustan ərazisində orta əsrlərə aid olan qəbir daşları da aşkar edilmişdir. Bu qəbir daşları üzərində ov səhnəcikləri, müxtəlif bədii yazı ornamentləri təsvir olunmuşdur. Qəbirüstü təsvirlər oyma üsulu ilə icra edilmişdir. Lakin əsası XVİ əsrin ikinci yarısında qoyulmuş Umbakı adlanan yerdəki qəbirstanlıqda daşlar üzərinə çəkilən şəkillərin forma və məzmunu yeniləşmişdir. Burada xüsusilə, rənglərdən də istifadə olunmuş, ölən adamın şəxsiyyətini, cinsini, peşəsini diqqətə çatdıran təsvirlərə üstünlük verilmişdir. Umbakı qəbir təsvirləri forma və məzmunca yeni olsa da, Qobustan ənənələrindən, burada yaranmış tarixi-ənənəvi kökdən uzaq düşməmişlər. Həmin yerdə qədim tarixi ənənə yenə də davam etməkdədir.

Məlumdur ki, Azərbaycanda islam dini yayıldıqdan sonra canlıların təsvirini yaratmağa, ruhanilər tərəfindən məhdudiyyət qoyulurdu. Lakin bu qadağalara baxmayaraq incəsənətin tarixi ənənələri sənətkarlar tərəfindən müxtəlif vasitələrlə qorunub saxlanılmışdır. Xüsusilə, memarlıqda, bədii toxuculuq sənətində, dulusçuluqda, başqa məişət əşyaları üzərində bədii təsvirlərdən istifadə olunması ilə bağlı bir çox tarixi faktlar vardır. Məsələn, Bakının "İçərişəhər" adlanan tarixi-memarlıq nümunələrinin çoxunda şir, öküz, göyərçin, qoç təsvirlərindən simvolika məqsədi kimi istifadə olunmuşdur. İçəri Şəhərdə təqribən 1314-cü ildə inşa olunmuş qədim məçədlərdən birinin giriş qapısının üstündə maral və başqa şirəbənzər heyvanın təsviri həkk olunmuşdur.

Azərbaycanın qədim təsviri sənətində şirlər qəhrəmanlıq, mərdlik, igidlik rəmzi kimi geniş yer tutmuşlar. Qala qapıları üzərində həkk olunan şirlər uzun əsrlər boyu öz qəzəbli baxışlarını yadelli düşmənlərin üzərinə yönəltmiş, bütün Azərbaycan xalqını onlar kimi qorxmaz olmağa ruhlandırmışlar.

Azərbaycanın qədim memarlıq abidələri üzərində göyərçin təsvirlərinə daha box rast gəlmək mümkündür. Bu da xalqımızın humanist baxışlarını, sülhpərəstliyini əks etdirən rəmzlərdir. Məhz lap qədimlərdən evlərin pəncərələri üstündə, divarlarda, müxtəlif əşyalar üzərində göyərçin fiqurları və s. təsvirlər həmin arzu və istəkdən yaranmışdır. Bu qədim ənənə müasir kənd evlərinin tikintisində, qapı, pəncərə bəzəklərində indi də davam etməkdədir.

1234-cü ildə memar Zeynəddin əbu Rəşid Şirvani tərəfindən tikilən "Səbail" qəsrinin xarabalıqlarından üzərində 700-dən çox yazı, insan, quş və heyvan şəkilləri olan daşlar tapılmışdır. On beş bürclü bu qəsrin hansı məqsədlə suyun içində tikilməsi bizə tam şəkildə məlum olmasa da, onun daşlarında qorunub saxlanılan nəhəng "şəkil qalereyası" milli sənətkarların ənənəviliyə sədaqətinin tarixi təzahürüdür. Sənətkar dini qadağalardan çəkinmədən öz istək və arzularını, estetik baxışlarını qala daşları üzərində əbədiləşdirmişdir.

"Səbail" qəsri XİV əsrin əvvəlində qeyri-məlum səbəbdən dağılsa da, qədim sənətkarın təsviri sənət yaradıcılığı arxeoloqlarımız tərəfindən tapılmış və cəm şəklində bu gün də mühafizə olunmaqdadır.

Vaxtilə arxeoloqlarımız tərəfindən Mil düzündə Örənqala adlanan yerdə tapılmış saxsı kasa üzərində müxtəlif bəzək ornamentləri və insan təsvirləri aşkar edilmişdir. Məişət əşyaları üzərində bədii təsvirlərdən istifadə etmək ənənəsi indi də davam etməkdədir.

Canlıların təsvirləri orta əsrlərin parça məmulatları üzərində də geniş yer tutmuşdur. Hələ VII əsrdə bədii tərtibatına görə Azərbaycan parçası dünyanın bir çox ölkələrində şöhrət qazanmışdır. Bu dövrün bədii parçalarından biri İtaliyanın Lüteran kilsəsində indi də saxlanılır. Aaxen kapellasında saxlanılan bədii parça isə Azərbaycanın VIII - IX əsr sənətkarları tərəfindən toxunmuşdur. Bu parçadakı ördək və quş təsvirləri qədim memarlıq abidələri üzərində təsvir olunan ənənəvi quş təsvirlərinin davamıdır.

İslami qadağalara baxmayaraq xalçalar üzərində canlıların təsvirlərindən də geniş istifadə olunmuşdur. Bu baxımdan XİV əsrdə Azərbaycanda toxunmuş və üzərində Məcnunun səhrada olmasını təsvir edən xalçanı, Şeyx Səfi məscidində saxlanılan, üzərində yırtıcı pələngin öz ovu üzərinə atılmasını təsvir edən (1539) xalçanı, eyni zamanda yüzlərlə başqa qədim bədii toxuculuq nümunələrini misal göstərmək olar.

Predmetlər və hadisələr qrupunun xalq yaradıcılığında təsvirinin ənənəyə çevrilməsi, mifoloji elementlərdən istifadə olunması vərdişlərinə hələ eramızın əvvəllərində təsadüf edilmişdir. Bu amillərin orta əsrlərdə təkrarlanması və davam etməsi isə varisliyə əməl olunması ənənələrindən irəli gəlir. Ənənənin yaranmasından uzun zaman keçməsinə baxmayaraq onun mövzularının bədii dəyəri unudulmamış, müxtəlif dövrlərdə də seyr-tamaşa üçün, xeyir ideyaların tərənnümü üçün çox aktual olmuşdur.

Ənənəvilik prinsiplərinə istina etmək memarlıq sənətində özünü daha qabarıq şəkildə büruzə vermişdir. Buna görə də müxtəlif dövrlərdə inşa edilən bir çox qalalar, məbədlər öz quruluşlarına görə bir-birinə bənzəyirlər. Hətta memarlıq sənətinin tunc dövrünə aid olan qədim siklop (bunlara "Oğuz qalaçaları" da deyirlər) qalaçaları da öz dövrünün memarlıq ənənələri əsasında inşa edilmişlər. Azərbaycanın bir çox rayonlarında aşkar edilmiş qədim "Oğuz" qalaçalarının divarlarına qoyulan daşların nəhəngliyi də memarlıq ənənələrinə riayət edilməsindən xəbər verir. Hətta onların yüksək təpələrin üzərində tikilməsi də tarixi ənənə ilə bağlıdır.

Ənənəvilikdə yaranan yeniliklər dialektik inkişaf qanunları əsasında baş verir. Hər şey ibtidai rüşeym üzərində təşəkkül tapır. Lakin bu təşəkkül kor-koranə köhnəni təkrarlamaqdan ibarət deyildir. Hər bir yenilik köhnə üzərində həyata qədəm qoysa da, bu və ya digər formada təzə kimi özünün təsdiqlənməsinə meyllidir. Danılmaz həqiqətdir ki, incəsənətdə də yenilik köhnə estetik təfəkkürün mühafizəkar mahiyyətli təzyiqlərinə məruz qalır. Ancaq estetik təfəkkür ümumi olaraq inkişafın axarından, onun yeni nəticələrindən bəhrələnir. Buna görə də mühafizəkar meyllər get-gedə fərdiləşir və nəhayət, ümuminin qəbul etdiyi estetik anlayışlara, bədii dəyərlərə tabe olur. Zaman daxilində ayrı-ayrı fərdlər də özünün mühafizəkar baxışlarından imtina etməli olur. Bu proses nəinki incəsənət aləmində, eləcə də ictimai həyatın bütün sahələrində baş verir. Bu gün insanı fərdi şəkildə qane edən hər bir predmet sabah onun gözündən düşə də bilər. Məhz köhnəni gözdən salan yeniliyin daha səmərəli olması və estetikliyidir. Əgər bu təbii qanunauyğunluqlar olmasaydı, bəşəriyyətdə durğunluq hökm sürər, dünyanın çox möcüzəli yenilikləri baş verərdi.

Deməli, bəşəriyyətdə yeniləşmə özü də ənənəvi xarakter daşıyır. Daha doğrusu, ənənələr də atom zərrəcikləri kimi öz nüvəsindən törəyərək dünyaya minlərlə ənənəvi fəaliyyət prosesləri bəxş edir. Bu ənənələr bəşəriyyətdə adi vəziyyətdən ali tərəqqiyə doğru yüksələn pillələrdir. Bu pillələrin zamanına və imkanına uyğun olaraq hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri, keyfiyyət təzahürü vardır. Lakin bu keyfiyyətlər irsiyyətdən, irsi əlamətlərdən ayrı deyillər. Onlar nə qədər yeni olsalar da irsi əlamətlərin bir çox nümunələrini, cəhətlərini istər-istəməz özlərində qoruyub saxlayırlar.

İlqar HÜSEYNOV,
ADMİU-nin Tətbiqi-kulturologiya kafedrasının müdiri

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov N. Xalq yaradıcılığı zəminində milli dəyərlərimizin dirçəldilməsi / Elmi araşdırmalar, IV toplu. Filologiya, tarix, incəsənət. Bakı: Elm", 2001, s.275-278.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. 2 kitabda. I kitab, Bakı: Elm, 1968, 289 s.
3. Əfəndiyev R. Azərbaycanın bədii sənətkarlığı dünya muzeylərində. Bakı: İşıq," 1980, 167 s.
4. Əfəndiyev R. Azərbaycan xalq sənəti. Bakı: İşıq",1984, 202 s.
5. Ələkbərov S. İncəsənət və estetika. Bakı: İşıq, 1992, 119 s.
6. Əlizadə M. Teatr: Seyr və sehr. Bakı: Elm", 1998, 252 s.
7. Ənənə və müasirlik. Metodik göstəriş. Bakı: ADMİU, 1996, 27 s.
8. Hüseynov Q. Milli qürur hissi. Bakı: Azərnəşr, 1991, 120 s.